

دانشگاه علامه طباطبائی
دانشکده علوم اجتماعی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد مطالعات فرهنگی

عنوان

بازنمایی تجربه فراغت ایرانیان در سفرنامه‌های اروپاییان به ایران
در دو دوره صفویه و قاجاریه

استاد راهنما

آقای دکتر محمد سعید ذکائی

استاد مشاور

آقای دکتر داریوش رحمانیان

دانشجو

جیران جلایر

اسفند ۱۳۹۰

تقدیم به

مادر و پدر خوب و همیشه همراهم

و

به خاطر حمایت های بی دریغشان

در تمامی دوران زندگیم

چکیده

پژوهش های پسا استعماری کوشیده اند با نقد و تحلیل گفتمان «شرق شناسی»، نشان دهند که بازنمایی «غرب» از «شرق» یک سویه، خود محورانه و به سود غرب بوده، و در این شناخت ها، چهره ی شرق، منفی، غیر واقعی، مخدوش و برساخته ی غرب بوده است. از آن جا که فراغت را جزئی جدایی ناپذیر از زندگی روزمره چه در گذشته و چه در دنیای امروز برمی شمیریم، و می توانیم آن را در پیوند عمیق با فرهنگ و هویت (فرهنگی) یک جامعه و ساز و کار و تحولات آن بدانیم، پس درمی یابیم که آگاهی از جنبه ها و اشکال فراغتی جامعه ی گذشته ی ایران، می تواند فهم دقیق تری از روند تغییرات و تحولات حوزه ی فرهنگ و فراغت در پیوند با هویت و فرهنگ ایرانی و ملی از گذشته تا به امروز و تأثیر آن بر زندگی ایرانیان به ما عرضه کند. تحلیل جنبه های فراغتی ایرانیان از خلال سفرنامه های غربیان از این منظر قابل بررسی است که نگاه بیرونی به یک جامعه ممکن است محدودیت هایی داشته باشد اما طبق تئوری پدیدارشناسی هوسرل و شوتس آلوده به عادت نیست. بنابراین برای شناخت جامعه ی خود نیازمند یک نگاه بیرونی نسبت به خودمان هستیم و آثار سفرنامه ای صرف نظر از کاستی های محتوایی و یا نگاه های متناقضشان، را می توانیم برای این منظور در زمره منابعی قرار دهیم که مؤلفان آن ها توانسته اند با تصویر سازی و بازنمایی جهان ایرانی، سهم بسزایی در نقشبندی صورت و سیرت ایرانیان در ذهن و ضمیر غربیان ایفا کنند. این پژوهش با بررسی نقادانه ی سفرنامه های دوره ی صفویه و قاجار، کوشیده است روش ها، عناصر و مضامین بازنمایی شده ی فرهنگ فراغتی ایرانیان را با الگوهای شرق شناسی، راستی آزمایی و سنجش کند و در این راستا از روش کیفی تحلیل مضمونی سود جسته است. باید توجه داشت که برای بررسی جایگاه فرهنگ و تجربه ی فراغتی ایرانیان در آغاز باید آن ها را در دل مجموعه ای از خصوصیات و منش های شخصیتی ایرانیان ترسیم کنیم. بررسی سفرنامه ها نشان می دهد که الگوهای گفتمان شرق شناسی تا حد متوسطی در این آثار به کار رفته و تنها در دو مورد ما شاهد انگاره های شدید شرق شناسانه بر فرهنگ، خلیقات و آداب ایرانیان هستیم.

واژگان کلیدی: فرهنگ و تجربه ی فراغتی، بازنمایی، پسا استعمار، سفرنامه، دوره های تاریخی قاجار و صفویه، شرق شناسی.

تقدیر و سپاس

خدایا تو را سپاس می گویم بخاطر لطف و یاری ات...

اکنون که به یاری پروردگار مهربانم به انجام این پژوهش توفیق یافته ام، وظیفه خود می دانم: مراتب قدردانی و سپاس خویش را از جناب آقای دکتر دکائی به عمل می آورم که به خاطر راهنمایی ها، پیش و آگاهی ارزنده می ایشان در راستای پیشبرد پژوهش حاصل، بهره می فراوان برده ام. از جناب آقای دکتر رحمانیان که با دقت نظر و دانش تاریخی وسیع خود در امر مشاوره این پایان نامه، با من کمال همکاری را داشتند، مراتب تشکر و قدردانی خود را اعلام می دارم. از استاد محترم عرصه می پژوهش مردم شناسی جناب آقای دکتر فرهادی که زحمت قضاوت و داوری این پایان نامه را بر عهده گرفتند نهایت تشکر را دارم.

لازم می دانم از دوستان و عزیزانم خانم هاندا نائیک سلیمانی، فاطمه ترابی، نفیسه رحیمی نیا و سمانه خادمی به خاطر درک و همکاری های همیشگی و یاری رساندن در جهت هر چه بهتر انجام شدن این پژوهش سپاسگزاری کنم.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

چکیده

فصل اول: کلیات پژوهش

۲	۱-۱. مقدمه
۴	۲-۱. بیان مسأله‌ی پژوهش
۷	۳-۱. اهمیت و ضرورت مسأله‌ی مورد پژوهش
۸	۴-۱. هدف پژوهش
۸	۵-۱. پرسش‌های پژوهش
۹	۶-۱. پیشینه‌ی پژوهش
۱۲	۷-۱. نگاهی به ادبیات سفرنامه‌ای در طول تاریخ
۱۷	۱-۷-۱. مقدمه‌ای برای بحث جاذبیت ایران با ذکر وقایع تا پیش از ۱۶۷۰
۱۸	۲-۷-۱. سفر به ایران در عهد صفویه: قرن ۱۷ میلادی
۱۸	۱-۲-۷-۱. چرا توجه سیاحان به ایران جلب شد؟
۲۱	۲-۲-۷-۱. ایران چرا مسافران را در خود نگه می‌دارد؟
۲۲	۱-۲-۲-۷-۱. امنیت
۲۳	۲-۲-۲-۷-۱. راه‌های ارتباطی
۲۴	۳-۲-۲-۷-۱. تأسیسات اقامتی
۲۵	۴-۲-۲-۷-۱. رونق و اعتلای اقتصادی
۲۸	۳-۷-۱. علل توفیق سفرنامه‌های مربوط به ایران
۲۸	۱-۳-۷-۱. وجود جریان کنجکاوی عمومی
۲۹	۲-۳-۷-۱. اوضاع و احوال جاری در آن عصر
۳۰	۱-۲-۳-۷-۱. قضایای مختلف
۳۰	۴-۷-۱. شناخت ایران پس از سفرنامه‌ها
۳۱	۱-۴-۷-۱. جنبه خیال‌انگیز ایران
۳۳	۲-۴-۷-۱. ایران، منبع اطلاعات

- ۳۳..... ۱-۲-۴-۷-۱. ایران از نظر مذهبی
- ۳۴..... ۲-۲-۴-۷-۱. ایران سلطنتی (از دیدگاه سیاحان دوره صفویه)
- ۳۵..... ۳-۲-۴-۷-۱. تاریخ ایران
- ۳۶..... ۴-۲-۴-۷-۱. فرهنگ ایرانی

فصل دوم: چارچوب نظری

- ۳۹..... ۱-۲. نقد گفتمان استعماری (نظریه ی پسااستعماری)
- ۴۰..... ۲-۲. استعمار و پسا استعمار
- ۴۱..... ۳-۲. نظریه ی شرق شناسی ادوارد سعید
- ۴۶..... ۴-۲. روش نقد و تحلیل شرق شناسی ادوارد سعید
- ۵۰..... ۵-۲. تبارشناسی شرق شناسی
- ۵۰..... ۶-۲. دیگری
- ۵۱..... ۷-۲. چارچوب مفهومی
- ۵۱..... ۱-۷-۲. بازنمایی
- ۵۲..... ۲-۷-۲. زبان و بازنمایی
- ۵۵..... ۳-۷-۲. بازنمایی و بازتاب
- ۵۶..... ۸-۲. فراغت
- ۵۹..... ۹-۲. نگاه به فراغت ایرانی و تبیین ساز و کارهای آن در طول تاریخ از منظر چند نظریه
- ۵۹..... ۱-۹-۲. فضای عمومی و دیدگاه هابرماس
- ۶۱..... ۲-۹-۲. دیدگاه جایگاه فراغت در گفتمان مذهبی
- ۶۲..... ۳-۹-۲. دیدگاه الیاس و دانینگ در مورد فراغت
- ۶۳..... ۴-۹-۲. دیدگاه «چالش های زمانی و فضای فراغت»
- ۶۳..... ۱۰-۲. نظریات سه گانه پیرامون پیدایش فراغت
- ۶۴..... ۱۱-۲. مطالعات جامعه شناختی فراغت و بررسی دیدگاه های مربوط به فراغت

فصل سوم: روش شناسی

- ۶۷..... ۱-۳. پژوهش تاریخی چیست؟
- ۶۸..... ۱-۱-۳. منابع اطلاعاتی پژوهشگران مورخ چیست؟

- ۶۸..... ۲-۱-۳. تاریخ نگاری و ردیابی اطلاعات کتبی گذشتگان
- ۶۹..... ۲-۳. تحلیل محتوا
- ۶۹..... ۱-۲-۳. تحلیل محتوا به عنوان یک راهکار
- ۷۰..... ۲-۲-۳. تعاریف تحلیل محتوا
- ۷۰..... ۳-۲-۳. اصول و قواعد تحلیل محتوا
- ۷۲..... ۴-۲-۳. اجزای تحلیل محتوا
- ۷۲..... ۵-۲-۳. تحلیل محتوا؛ کیفی یا کمی
- ۷۳..... ۶-۲-۳. نحوه ی انجام تحلیل محتوای کیفی
- ۷۴..... ۷-۲-۳. مقایسه‌ی تحلیل محتوای پنهان و آشکار
- ۷۴..... ۸-۲-۳. توجه به نکات مهم در تحلیل محتوا
- ۷۵..... ۳-۳. تحلیل مضمونی
- ۷۶..... ۱-۳-۳. واحدهای مضمونی
- ۷۷..... ۴-۳. روش در این پژوهش

فصل چهارم: یافته‌های پژوهش

- ۸۲..... ۱-۴. نگاهی به تاریخ عصر صفویه
- ۸۲..... ۱-۱-۴. ایران بین ۱۶۰۰-۱۵۰۰ میلادی
- ۸۴..... ۲-۱-۴. برآمدن صفویان
- ۸۴..... ۳-۱-۴. زمینه ی ظهور صفویان
- ۸۶..... ۴-۱-۴. اوضاع سیاسی
- ۸۶..... ۵-۱-۴. نظام تشکیلاتی صفویان
- ۹۰..... ۶-۱-۴. اروپائیان و روابط ایشان با ایران در عهد صفویه
- ۹۱..... ۷-۱-۴. فرستادگان اروپایی و خواسته‌هایشان
- ۹۲..... ۸-۱-۴. تجار در عصر صفوی
- ۹۳..... ۲-۴. نگاهی به تاریخ عصر قاجار
- ۹۳..... ۱-۲-۴. ایران بین ۱۹۰۰-۱۷۰۰ میلادی
- ۹۴..... ۲-۲-۴. وضعیت جمعیتی ایران
- ۹۴..... ۳-۲-۴. طبقات اجتماعی در دوره ی قاجاریه

- ۹۶..... ۴-۲-۴. اقتصاد ایران در دوره ی قاجار
- ۹۶..... ۵-۲-۴. تحولات قرن نوزدهم
- ۹۷..... ۶-۲-۴. یک ارزیابی کوتاه
- ۹۷..... ۷-۲-۴. سلاطین قاجار : مستبدانی بدون ابزار استبداد
- ۹۹..... ۸-۲-۴. تجدد
- ۱۰۰..... ۱-۸-۲-۴. ناصرالدین شاه و تجدد
- ۱۰۲..... ۳-۴. خلیقات و فراغت مردم در عهد صفویه
- ۱۰۲..... ۱-۳-۴. نگاه مثبت به خلیقات و خصوصیات رفتاری - شخصیتی مردم ایران در دوره صفویه
- ۱۰۴..... ۲-۳-۴. نگاه شرق شناسانه به خلیقات و خصوصیات رفتاری - شخصیتی مردم ایران در دوره صفویه
- ۱۰۴..... ۱-۲-۳-۴. دگر سازی (غیر سازی)
- ۱۰۵..... ۲-۲-۳-۴. کلی سازی
- ۱۰۵..... ۳-۲-۳-۴. منفی سازی (بزرگ نمایی منش های ناپسند)
- ۱۰۷..... ۴-۲-۳-۴. ناهمزمان سازی (عقب ماندگی)
- ۱۰۷..... ۵-۲-۳-۴. سنجش با خود (غرب محوری)
- ۱۰۸..... ۶-۲-۳-۴. توهین و تحقیر
- ۱۰۹..... ۷-۲-۳-۴. ایستا انگاری (ثابت انگاری)
- ۱۰۹..... ۸-۲-۳-۴. عجیب و غریب نمایی (بزرگ نمایی)
- ۱۰۹..... ۹-۲-۳-۴. کنایه اندازی و طنز سازی
- ۱۱۰..... ۳-۳-۴. نگاه مثبت به فراغت مردم ایران در دوره صفویه
- ۱۱۰..... ۱-۳-۳-۴. نسبت میان سلسله مراتب اجتماعی و فراغت
- ۱۱۰..... ۱-۱-۳-۳-۴. فراغت در میان شاه و بزرگان
- ۱۱۰..... ۱-۱-۱-۳-۳-۴. زنان رقاصه و خواننده
- ۱۱۱..... ۲-۱-۱-۳-۳-۴. شکار
- ۱۱۱..... ۳-۱-۱-۳-۳-۴. چوگان بازی
- ۱۱۱..... ۴-۱-۱-۳-۳-۴. تیر اندازی
- ۱۱۲..... ۲-۱-۳-۳-۴. فراغت در میان زنان
- ۱۱۲..... ۲-۳-۳-۴. فراغت های گفتمان مذهبی
- ۱۱۳..... ۱-۲-۳-۳-۴. عزاداری ماه محرم

- ۱۱۴.....عید قربان.....۲-۲-۳-۳-۴
- ۱۱۴.....فراغت های مربوط به مناسبت های خاص ایرانی و ملی.....۳-۳-۳-۴
- ۱۱۴.....عید نوروز.....۱-۳-۳-۳-۴
- ۱۱۵.....رقص و آواز.....۲-۳-۳-۳-۴
- ۱۱۵.....مهمانی ها.....۳-۳-۳-۳-۴
- ۱۱۶.....فضاهای فراغتی.....۴-۳-۳-۴
- ۱۱۶.....قهوه‌خانه، قلیان و نقالی.....۱-۴-۳-۳-۴
- ۱۱۶.....قهوه‌خانه در زمان شاه عباس اول.....۱-۱-۴-۳-۳-۴
- ۱۱۶.....وضع قهوه‌خانه‌ها در زمان شاه عباس.....۲-۱-۴-۳-۳-۴
- ۱۱۶.....پذیرایی‌های شاه در قهوه‌خانه.....۳-۱-۴-۳-۳-۴
- ۱۱۷.....شیره خانه و خودفروشی کودکان.....۲-۳-۲-۳-۴
- ۱۱۷.....باغ های تفریحی.....۳-۴-۳-۳-۴
- ۱۱۸.....فالگیری.....۴-۴-۳-۳-۴
- ۱۱۸.....خودفروشی.....۵-۴-۳-۳-۴
- ۱۱۸.....فراغت های فیزیکی و بدنی.....۵-۳-۳-۴
- ۱۱۸.....بازی ها.....۱-۵-۳-۳-۴
- ۱۱۸.....شطرنج.....۱-۱-۵-۳-۳-۴
- ۱۱۹.....تخم مرغ بازی.....۲-۱-۵-۳-۳-۴
- ۱۱۹.....بازی عمومی.....۳-۱-۵-۳-۳-۴
- ۱۱۹.....ورزش.....۲-۵-۳-۳-۴
- ۱۲۰.....کشتی و زورخانه.....۱-۲-۵-۳-۳-۴
- ۱۲۱.....مراسم امتحان شاطر شدن برای شاه.....۲-۲-۵-۳-۳-۴
- ۱۲۱.....فراغت های نمایشی متعلق به فضای عمومی.....۶-۳-۳-۴
- ۱۲۱.....نمایش.....۱-۶-۳-۳-۴
- ۱۲۲.....فراغت های کلامی.....۷-۳-۳-۴
- ۱۲۳.....شعرخوانی.....۱-۷-۳-۳-۴
- ۱۲۳.....نگاه شرق شناسانه به فراغت مردم ایران در دوره صفویه.....۴-۳-۴
- ۱۲۳.....دگرسازی (غیرسازی) و کلی سازی.....۱-۴-۳-۴

- ۱۲۳..... ۱-۱-۴-۳-۴. استراحت و لمیدن
- ۱۲۴..... ۲-۴-۳-۴. منفی سازی (بزرگ نمایی منش های ناپسند)
- ۱۲۴..... ۱-۲-۴-۳-۴. تفریحات شاه به جای اداره ی کشور
- ۱۲۴..... ۲-۲-۴-۳-۴. جنگ تعصّب مذهبی
- ۱۲۵..... ۳-۲-۴-۳-۴. مخدرات
- ۱۲۵..... ۱-۳-۲-۴-۳-۴. کوکنار و افیون
- ۱۲۵..... ۲-۳-۲-۴-۳-۴. بنگ
- ۱۲۵..... ۳-۳-۲-۴-۳-۴. شراب (اهمال کاری در عمل به دستورات مذهبی)
- ۱۲۵..... ۴-۲-۴-۳-۴. قمار
- ۱۲۶..... ۳-۴-۳-۴. منفی سازی و سنجش با خود
- ۱۲۶..... ۴-۴-۳-۴. سنجش با خود
- ۱۲۶..... ۱-۴-۴-۳-۴. نمایش (حقه بازی و بندبازی)
- ۱۲۷..... ۲-۴-۴-۳-۴. موسیقی
- ۱۲۷..... ۳-۴-۴-۳-۴. زنان
- ۱۲۷..... ۵-۴-۳-۴. توهین و تحقیر
- ۱۲۷..... ۱-۵-۴-۳-۴. زنان و فراغت
- ۱۲۷..... ۲-۵-۴-۳-۴. آواز و موسیقی
- ۱۲۸..... ۳-۵-۴-۳-۴. دراویش
- ۱۲۸..... ۶-۴-۳-۴. عجیب و غریب نمایی
- ۱۲۸..... ۱-۶-۴-۳-۴. قلیان و تنباکو
- ۱۲۹..... ۷-۴-۳-۴. کنایه اندازی و طنز سازی
- ۱۲۹..... ۱-۷-۴-۳-۴. عزاداری محرم
- ۱۲۹..... ۲-۷-۴-۳-۴. طلب مغفرت آرامنه برای مُرده هایشان
- ۱۲۹..... ۳-۷-۴-۳-۴. تریاک و کوکنار
- ۱۳۰..... ۵-۳-۴-۳-۴. استبداد عصر صفوی
- ۱۳۲..... ۱-۵-۳-۴-۳-۴. استبداد و فضای فراغتی
- ۱۳۳..... ۴-۴-۳-۴-۳-۴. فراغت و خصوصیات مردم در عهد قاجار
- ۱۳۳..... ۱-۴-۴-۳-۴-۳-۴. نگاه مثبت به خلیقات و خصوصیات رفتاری - شخصیتی مردم ایران در دوره قاجاریه

- ۱۳۴-۲-۴-۴. نگاه شرق شناسانه به خلیقات و خصوصیات رفتاری - شخصیتی مردم ایران در دوره قاجاریه ۱۳۴
- ۱۳۴-۱-۲-۴-۴. دگر سازی (غیر سازی) ۱۳۴
- ۱۳۵-۲-۲-۴-۴. کلی سازی ۱۳۵
- ۱۳۵-۳-۲-۴-۴. منفی سازی (بزرگ نمایی منش های ناپسند) ۱۳۵
- ۱۳۸-۴-۲-۴-۴. ناهمزمان سازی (عقب ماندگی) ۱۳۸
- ۱۳۹-۵-۲-۴-۴. سنجش با خود (غرب محوری) ۱۳۹
- ۱۴۰-۶-۲-۴-۴. کنایه اندازی ۱۴۰
- ۱۴۰-۷-۲-۴-۴. ایستاناگاری و ناهمزمان سازی ۱۴۰
- ۱۴۱-۸-۲-۴-۴. منفی سازی و سنجش با خود ۱۴۱
- ۱۴۱-۳-۴-۴. نگاه مثبت به فراغت مردم ایران در دوره قاجاریه ۱۴۱
- ۱۴۱-۱-۳-۴-۴. نسبت میان کار و فراغت ۱۴۱
- ۱۴۱-۱-۱-۳-۴-۴. ترانه های کار ۱۴۱
- ۱۴۲-۱-۱-۱-۳-۴-۴. هویت نیافتن با کار ۱۴۲
- ۱۴۲-۲-۱-۱-۳-۴-۴. انفعال در طول تاریخ ۱۴۲
- ۱۴۳-۳-۱-۱-۳-۴-۴. ترانه های کار اقتصادی ۱۴۳
- ۱۴۴-۴-۱-۱-۳-۴-۴. کارکردهای ترانه های کار ۱۴۴
- ۱۴۵-۲-۳-۴-۴. نسبت میان سلسله مراتب اجتماعی و فراغت ۱۴۵
- ۱۴۵-۱-۲-۳-۴-۴. فراغت در میان شاه و بزرگان ۱۴۵
- ۱۴۵-۱-۱-۲-۳-۴-۴. طراحی و نقاشی ۱۴۵
- ۱۴۵-۲-۱-۲-۳-۴-۴. برپایی گالری ۱۴۵
- ۱۴۵-۳-۱-۲-۳-۴-۴. شکار ۱۴۵
- ۱۴۵-۲-۲-۳-۴-۴. تفریحات مردان و زنان ۱۴۵
- ۱۴۶-۱-۲-۲-۳-۴-۴. زنان و فراغت ۱۴۶
- ۱۴۷-۳-۳-۴-۴. فراغت های گفتمان مذهبی ۱۴۷
- ۱۴۷-۱-۳-۳-۴-۴. زیارت ۱۴۷
- ۱۴۸-۲-۳-۳-۴-۴. ماه محرم و عزاداری ۱۴۸
- ۱۴۹-۳-۳-۳-۴-۴. تعزیه یا نمایشات حزن انگیز ۱۴۹
- ۱۴۹-۱-۳-۳-۳-۳-۴-۴. صورت های ادبی و نمایشی تعزیه ۱۴۹

- ۱۶۴..... ۳-۱-۶-۳-۴-۴ تیراندازی
- ۱۶۵..... ۲-۶-۳-۴-۴ بازی‌ها
- ۱۶۵..... ۱-۲-۶-۳-۴-۴ نرد و شطرنج و ورق بازی
- ۱۶۵..... ۲-۲-۶-۳-۴-۴ انگشت بازی
- ۱۶۵..... ۳-۶-۳-۴-۴ تسبیح گرداندن
- ۱۶۶..... ۷-۳-۴-۴ فراغت‌های نمایشی متعلق به فضای عمومی
- ۱۶۶..... ۱-۷-۳-۴-۴ معرکه‌گیری دروایش
- ۱۶۶..... ۲-۷-۳-۴-۴ معرکه‌گیری دسته‌ی لوطی‌ها
- ۱۶۷..... ۱-۲-۷-۳-۴-۴ خیمه‌شب بازی
- ۱۶۷..... ۲-۲-۷-۳-۴-۴ نمایش میمون بازی
- ۱۶۷..... ۳-۲-۷-۳-۴-۴ خرس بازی
- ۱۶۸..... ۸-۳-۴-۴ فراغت‌های کلامی
- ۱۶۸..... ۱-۸-۳-۴-۴ بازی‌های فکری
- ۱۶۸..... ۱-۱-۸-۳-۴-۴ شکستن جناق
- ۱۶۸..... ۲-۱-۸-۳-۴-۴ مشاعره
- ۱۶۸..... ۲-۸-۳-۴-۴ نقالی
- ۱۶۹..... ۴-۴-۴؛ نگاه شرق شناسانه به فراغت مردم ایران در دوره قاجاریه
- ۱۶۹..... ۱-۴-۴-۴ دگرسازی
- ۱۷۰..... ۲-۴-۴-۴ منفی‌سازی (بزرگ‌نمایی منس‌های ناپسند)
- ۱۷۴..... ۱-۲-۴-۴-۴ منفی‌سازی و سنجش با خود
- ۱۷۴..... ۲-۲-۴-۴-۴ منفی‌سازی و کنایه‌اندازی
- ۱۷۴..... ۳-۴-۴-۴ ناهمزمان‌سازی (عقب‌ماندگی)
- ۱۷۴..... ۱-۳-۴-۴-۴ ناهمزمان‌سازی (عقب‌ماندگی) و توهین و تحقیر
- ۱۷۵..... ۴-۴-۴-۴ سنجش با خود (غرب‌محوری)
- ۱۷۵..... ۵-۴-۴-۴ توهین و تحقیر
- ۱۷۷..... ۶-۴-۴-۴ عجیب و غریب‌نمایی
- ۱۷۷..... ۷-۴-۴-۴ کنایه‌اندازی
- ۱۷۸..... ۱-۷-۴-۴-۴ کنایه‌اندازی و منفی‌سازی

- ۱۷۸..... ۴-۴-۵. استبداد قاجار
- ۱۷۹..... ۴-۴-۵-۱. فراغت و استبداد شاه
- ۱۸۰..... ۴-۴-۵-۲. ایران و استبداد شاه
- ۱۸۱..... ۴-۴-۶. نگاه به ایران در دوره قاجاریه
- ۱۸۱..... ۴-۴-۶-۱. دگر سازی و توهین و تحقیر
- ۱۸۲..... ۴-۴-۷. تجدد و شاه
- ۱۸۳..... ۴-۵. بحث و تحلیل نهایی
- ۱۸۳..... ۴-۵-۱. تحلیل نگاه مثبت به خلیقات ایرانیان در دو دوره ی تاریخی
- ۱۸۴..... ۴-۵-۲. تحلیل نگاه مثبت به فراغت ایرانیان
- ۱۸۵..... ۴-۵-۳. تحلیل نگاه شرق شناسانه (منفی) به خلیقات و خصوصیات رفتاری - شخصیتی ایرانیان
- ۱۸۶..... ۴-۵-۴. تحلیل نگاه شرق شناسانه (منفی) به فراغت ایرانیان

فصل پنجم: نتیجه گیری

- ۱۹۰..... ۵-۱. نتیجه گیری
- ۱۹۱..... ۵-۱-۱. دگر سازی یا غیر سازی
- ۱۹۱..... ۵-۱-۲. کلی سازی
- ۱۹۲..... ۵-۱-۳. منفی سازی
- ۱۹۳..... ۵-۱-۴. ناهمزمان سازی یا عقب ماندگی
- ۱۹۴..... ۵-۱-۵. سنجش با خود یا غرب محوری
- ۱۹۴..... ۵-۱-۶. توهین و تحقیر
- ۱۹۴..... ۵-۱-۷. ایستا انگاری
- ۱۹۵..... ۵-۱-۸. عجیب و غریب نمایی
- ۱۹۵..... ۵-۱-۹. کنایه اندازی
- ۱۹۶..... ۵-۲. نتیجه ی نهایی
- ۱۹۷..... ۵-۳. محدودیت های تحقیق
- ۱۹۷..... ۵-۴. پیشنهادات
- ۱۹۹..... منابع فارسی
- ۲۰۵..... منابع انگلیسی

فهرست جداول

- جدول ۱-۱: کتاب‌شناسی توصیفی سفرنامه‌ها ۲۰۷
- جدول ۱-۴: مولفه های فراغتی دوره صفویه ۲۰۹
- جدول ۲-۴: مولفه های فراغتی دوره قاجار ۲۱۱

فهرست پیوست‌ها

- پیوست ۱-۳: فهرست کلیه سفرنامه‌های ترجمه شده به زبان فارسی ۲۱۷
- پیوست ۲-۳: لیست سفرنامه های مورد بررسی در پژوهش ۲۳۲
- پیوست ۳-۳: مروری بر مهم ترین سفرنامه ها و سیاحان ۲۳۴

فصل ۱

کلیات پژوهش

۱-۱. مقدمه

هویت، دربردارنده‌ی تلاش‌هایی برای فهم «کیستی» ما و اتخاذ و تبیین مواضع و پویاها در برابر دیگران است. هویت ایده یا داده‌ای فرهنگی نیست، بلکه حالتی از خودفهمی است که مردم در روایت‌های روزمره بیان می‌کنند. به دلیل بازتابی بودن هویت، پیام هویت را باید دیگران صاحب اهمیت بپذیرند تا بتوان گفت هویتی تثبیت شده است. هویت‌های اجتماعی از درون فرایند دوسویه‌ی شناخت متقابل سر بر می‌آورند؛ فرایندهایی که اغلب در موقعیت‌های اجتماعی ریشه دارد.

مفهوم «هویت یابی» - فرایندی که طی آن هویت ساخت بندی می‌شود - به ما نشان می‌دهد که چگونه هویت در تفاوت و از طریق آن شکل می‌گیرد، قوام می‌یابد و در همان حال، به وسیله‌ی تفاوت به نوعی مسأله تبدیل می‌شود. حضور دیگران نه تنها زمینه را برای درک هویت ما فراهم می‌کند، به طور فعال نیز آن را می‌سازد. آنان این کار را نه فقط با نام گذاری و رده بندی، که از طریق چگونگی واکنشی که به ما نشان می‌دهند و رفتاری که به ما می‌کنند به انجام می‌رسانند (نظری، ۱۳۸۷). شناخت فرهنگ یا هویت فرهنگی ایران، می‌تواند از دو دیدگاه «نگاه از درون» یا نگاه خودی^۱ و «نگاه از بیرون» یا نگاه دیگری^۲، مورد بررسی قرار گیرد. شناخت بهتر و فراخ‌تر زمانی به دست می‌آید که آمیخته‌ای از هر دو رویکرد باشد. برای شناخت فرهنگ مردم ایران که پیوندی نزدیک با هویت و چیستی ما دارد، نگاه «دیگری» و تحلیل، واکاوی و موشکافی آن بسیار سودمند و راه‌گشا خواهد بود. به آن دلیل که فرهنگ محیط بر افراد خود است و رویکرد «درون موضعی» یا امیک امکان‌نگریستن به همه‌ی سویه‌های یک فرهنگ را نمی‌دهد، نگاه «برون موضعی» یا ایتیک، به شناخت همه‌جانبه‌ی فرهنگ کمک می‌کند.

از آن جا که اوقات فراغت جزء جدایی‌ناپذیر زندگی روزمره چه در گذشته و چه در دنیای امروز است، پس می‌توان آن را آینه‌ی تمام‌نمایی از فرهنگ و هویت (فرهنگی) یک جامعه و ساز و کار و تحولات آن دانست. بنابراین آگاهی از جنبه‌ها و اشکال فراغتی جامعه‌ی گذشته‌ی ایران، می‌تواند فهم دقیق‌تری از روند تغییرات و تحولات حوزه‌ی فراغت در پیوند با هویت و فرهنگ ایرانی و ملی از گذشته تا به امروز و تأثیر آن بر زندگی ایرانیان به ما عرضه کند. تحلیل جنبه‌های فراغتی ایرانیان از خلال سفرنامه‌های غربیان از این منظر قابل بررسی است که نگاه بیرونی به یک جامعه ممکن است

¹ Emic

² Ethic

محدودیت‌هایی داشته باشد اما طبق تئوری پدیدارشناسی هوسرل و شوتس آلوده به عادت نیست. بنابراین برای شناخت جامعه‌ی خود نیازمند یک نگاه بیرونی نسبت به خودمان هستیم.

تمدن‌های بزرگ همواره برای شناخت و شناساندن «خود» به «دیگری» نیاز داشته‌اند. غرب در گفتمان استعماری و گفتمان شرق‌شناسی و با نگاهی از بالا و «غرب‌محور» شناخت شرق را به گونه‌ی بازسازی شرق بر اساس دیدگاه و انگاره‌های خود، آغاز کرد. گفتمان شرق‌شناسی از سوی اندیشمندان «پسا استعماری» و با یاری گفتمان نقد و تحلیل شرق‌شناسی به چالش کشیده شد. شرق‌شناسی با این پرسش بزرگ روبرو شد که شرق حقیقی را نشناخته و چهره‌ای برساخته و مخدوش از شرق نشان داده است. در پی آن ایران‌شناسی، و نیز سفرنامه‌ها به عنوان اسناد نخستین این پژوهش‌ها، به عنوان شعبه‌ای یا بخشی از پروژه‌ی بزرگ شرق‌شناسی، هم چون اسلام‌شناسی، عرب‌شناسی و ... با این پرسش و چالش جدی روبرو شد. این چالش می‌تواند اعتبار و درستی یافته‌های سفرنامه‌نویسان را کم‌ارزش و مخدوش نماید.

به سفرنامه‌ها به عنوان یکی از منابع مهم شناخت ویژگی‌های فرهنگی و اجتماعی جوامع توجه شده، ولی این توجه همواره با محدودیت‌هایی در فهم، شناخت و تفسیر نیز قرین بوده است. سفرنامه‌ها در واقع، نوعی روایت است، روایتی که قالب زمان، مکان، موقعیت و رخدادها، تگناهایی را برای آن به وجود می‌آورد. در تاریخ غرب، یکی از رسانه‌های مهم در شناخت ایران و در کل، برای سایر دیگری‌ها، سفرنامه بوده است که بنیان‌های اولیه‌ی تصاویر دیگران را در سنت غربی فراهم می‌کرده است. این روایت وجهی آسیب‌شناختی دارد، وجهی که در سفرنامه‌های غربی شکلی غالب به خود گرفته است و قطعاً، برداشتی یک‌سویه و مبتنی بر پیش‌فرض‌های غربی از سابقه‌ی تاریخی ماست، اما درس آموز، تأمل‌برانگیز و رفع‌شدنی است.

سفرنامه‌های دوره‌ی صفوی و قاجار، صرف نظر از کاستی‌های محتوایی و روش‌شناختی‌شان، به عنوان یکی از اسناد معتبر تاریخی، شرح آداب و رسوم و بازنمایی جهان ایرانی در منظومه‌ی فکری سفرنامه‌نویسانی است که با تصویرسازی از ایران بنیادهای شناخت نسبت به جهان ایرانی را در ذهن و ضمیر مخاطبان‌شان استوار ساختند.

دوره‌ی صفویه به نوعی سرآغاز ورود مهم‌ترین سیاحان و از منظری دیگر، ایران‌شناسان برجسته به شمار می‌رود و لذا از اهمیت شایان توجهی در تحقیق ما برخوردار است و نیز دوره‌ای است که با تلفیق سه عنصر مهم هویت‌ساز یعنی مذهب، اسطوره و سرزمین، پایه‌گذار عصر نوینی در فرآیند هویت‌یابی ایرانیان به شمار می‌آید و عصر قاجار، که زمان رفت و آمد بیشتر ایرانیان با دنیای باختر

است و بنابراین نقطه ی عطفی در فهم و شناخت ایشان از جلوه های مدرنیزاسیون و تجدد غربیان محسوب می گردد و از جانب دیگر، سرآغاز مداخله ی همه جانبه ی اروپائیان در جهان ایرانی و تأثیر عمیق آن بر هویت ایرانی است. این دو عصر در نقطه ی تمرکز این پژوهش واقع شده اند. با بازنمایی و بازخوانی نوشته ها و اسناد باارزش به جا مانده از این دوره ها که بخش مهمی از آن ها را سفرنامه های اروپائیان تشکیل می دهند، می توان گوشه های تاریک و ناخوانده ای از فرهنگ مردم ایران را روشن نمود.

شناسایی مؤلفه ها و گزاره های مفهوم فراغت ایرانی و سیر تاریخی آن طی دو دوره ی متفاوت حاکمیت بر این سرزمین و از منظر منابع تاریخی ثانویه (سفرنامه ها) و فهم و برداشت اروپائیان، ما را به درکی بهتر از فرهنگ بازنمایی شده ی ایرانی از چشم غرب و غربی رهنمون می سازد. باید توجه داشت که برای فهم بهتر و ترسیم سیمای دقیق تر از تجربه ی تاریخی فراغت ایرانی و فرهنگ فراغت ایرانیان بسیار بایسته و به جاست که در آغاز به پرداخت ویژگی های فرهنگی - شخصیتی ایرانیان با دو وجه منفی و مثبت و از خلال گفته ها و دیده های سیاحان اروپائی مبادرت ورزیم. سعی ما بر این است که جایگاه و ارزش تجربه ی فراغت ایرانی و فرهنگ رفتاری و خلیقات را در بستر نظریه ی شرق شناسی مورد واکاوی و بازیابی قرار داده تا با الگوهای جانب دارانه ی شرق شناسی سنجیده شوند.

۱-۲. بیان مسأله ی پژوهش

شرق شناسی نقدی ویران گر است و به این موضوع می پردازد که متون غربی طی قرون متمادی و به ویژه قرن نوزدهم - دوران اوج جهان گشایی امپریالیستی - چگونه شرق و خاصه خاورمیانه ی اسلامی را معرفی کرده اند. ادوارد سعید ضمن مراجعه به «آثار تحقیقاتی... آثار ادبی، رسالات سیاسی، متون مطبوعاتی، سفرنامه ها، مطالعات دینی و زبان شناختی» بریتانیایی و فرانسوی بررسی می کند که این متون چگونه از طریق تصاویر خیالی (برای مثال در رمان ها)، از طریق توصیفات به ظاهر واقعی (در گزارش های مطبوعاتی و سفرنامه ها) و از طریق ادعای شناخت تاریخ و فرهنگ مشرق زمین (تواریخ، نوشتارهای انسان شناسانه و از این قبیل) مشرق زمین را می سازند. تمامی این اشکال نوشتار غربی، روی هم یک *گفتمان* فوکویی را شکل می دهند - که نظامی است منعطف و متشکل از گزاره ها و ادعاهایی که حوزه ای از به اصطلاح دانش را به وجود می آورند، و در واقع این «دانش» به وسیله ی همین حوزه به وجود می آید. چنین *گفتمان* هایی گرچه ظاهراً به دانش توجه دارند، اما